

Орталық Азиядағы адам дамуының проблемалары мен мүмкіндіктері

Чуланова З.К.¹, Қайратқызы Г.²

Түйін

Зерттеудің мақсаты адам дамуының жаһандық рейтингінде Орталық Азия елдерінің орнын анықтау болып табылады. Әрбір ел үшін есептелген адам даму индексі дамудың қазіргі шығармашылық және деструктивті факторлары арасындағы тепе-теңдіктің тиімділігін сипаттайтын оның дамуының өзіндік көрсеткіші болып табылады.

Талдау барысында экономикалық және статистикалық зерттеу әдістері, салыстыру, феноменді танымдық танымның диалектикалық әдісі қолданылады. Зерттеулер Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрлігінің Статистика комитетінің деректері, БҰҰДБ, Дүниежүзілік банк, Дүниежүзілік экономикалық форум, халықаралық рейтинг агенттіктері және т.б. деректерінен алынған.

Мақалада адам дамуының мәнін түсінудің тәсілдері қарастырылып, оның құрамдас бөліктері баяндалған; қазіргі заманғы экономикалық жағдайлардағы адам дамуының индексі есептеудің қалыптасу әдістерін бағалау әдістемесі зерттеледі. Құжатта Орталық Азия елдерінің әлеуметтік-экономикалық дамуының факторлары келтірілген. Адам дамуы индексінің құрамдас бөліктерінің динамикасы мен қазіргі заманғы параметрлерін талдау атап айтқанда, орташа өмір сүру ұзақтығы, білім беру, Орталық Азия елдерінің жан басына шаққандағы жалпы ұлттық табыс, ұлттық экономикалардың бәсекелестік артықшылықтары, кемшіліктері мен даму әлеуеті қарастырылған.

Қазақстандағы адам әлеуетінің құрамдас бөліктерінің динамикасын талдау әлеуметтік-экономикалық дамуда қол жеткізілген прогресске, әл-ауқаттың артуына, адам даму үдерістерін зерттеуге байланысты мәселелердің маңыздылығына қарамастан, инновациялық экономикаға көшу жағдайында оны қалыптас-тыру үдерісінде сапалы өзгерістерге бағытталған бірқатар әдістемелік және ұйымдастырушылық міндет-терді шешумен байланысты.

Түйін сөздер: адам дамуы, Орталық Азия, ұзақ өмір сүруі, білім беру, табыс.

Аннотация

Целью работы является оценка достигнутого уровня человеческого развития в центрально-азиатских странах и определение его потенциала. Актуальность исследования обусловлена тем, что на современном этапе мирового развития эти вопросы рассматриваются в непосредственной взаимосвязи с темпами роста и конкурентоспособности экономики, повышением качества жизни.

В статье рассмотрены подходы к раскрытию сущности понятия «человеческое развитие», выделены его неотъемлемые составляющие в современных экономических условиях. Предлагаемые выводы и рекомендации базируются на принципах и методологии расчета Индекса человеческого развития (ИЧР). Кроме того, применялись экономико-статистические методы, а также рейтинговой оценки, сравнения и обобщения; были использованы данные Программы развития ООН, Всемирного банка, Всемирного экономического форума, Комитета по статистике Министерства национальной экономики РК.

На основе анализа динамики показателей, характеризующих ожидаемую продолжительность жизни, уровень образования, валовый национальный доход на душу населения, определено место центрально-азиатских стран в глобальном рейтинге ИЧР, выделены проблемы и факторы, влияющие на его формирование, определены конкурентные преимущества, недостатки и перспективы человеческого развития в государствах региона. В частности, в Казахстане, несмотря на достигнутые успехи в социально-экономическом развитии и возросший уровень благосостояния, в числе приоритетных остается необходимость реализации комплекса мер по расширению параметров человеческого

1 ҚР БҒМ ҒК Экономика институты, жетекші зерттеуші, э.ғ.к.

E-mail: zaure.ch@mail.ru

2 ҚР БҒМ ҒК Экономика институты және Әл-Фараби ҚазҰУ магистранттары

развития в направлении качественного изменения этого процесса в условиях формирования инновационной экономики.

Ключевые слова: человеческое развитие, Центральная Азия, ожидаемая продолжительность жизни, уровень образования, доход.

Abstract

The aim of the work is to assess the achieved level of human development in Central Asian countries and to determine its potential. The relevance of the study is due to the fact that at the present stage of world development these issues are considered in direct relationship with the growth rate and competitiveness of the economy, improving the quality of life. The article discusses the approaches to the disclosure of the essence of the concept of “human development”, highlighted its integral components in the current economic conditions.

The proposed conclusions and proposals are based on the principles and methodology for calculating the Human Development Index (HDI). In addition, economic-statistical methods were used, as well as rating, comparison, and generalization; data of the United Nations Development Program, the World Bank, the World Economic Forum, the Committee on Statistics of the Ministry of National Economy of the Republic of Kazakhstan were used.

Based on the analysis of the dynamics of indicators characterizing life expectancy, level of education, gross national income per capita, the place of Central Asian countries in the global HDI ranking is determined, the problems and factors affecting its formation are identified, competitive advantages, disadvantages and prospects of human development in the states of the region are determined.

In particular, in Kazakhstan, despite the achievements in socio-economic development and increased welfare, among the priorities remains the need to implement a set of measures to expand the parameters of human development towards a qualitative change in this process in the context of the formation of an innovative economy.

Key words: human development, Central Asia, life expectancy, level of education, income.

Кіріспе

Зерттеудің мақсаты – адам дамуының жаһандық рейтингінде Орталық Азия елдерінің орнын анықтау болып табылады.

Қазіргі жаһандық қаржы-экономикалық дағдарыстың зардаптарына байланысты: инфляция, сұраныс пен өнімді төмендету, жұмыссыздықтың төмендігі, жалпы өмір сүру деңгейінің төмендеуі сынды жағдайлардың әсері нәтижесінде адами ресурстардың проблемалары маңызды мәселеге айналды. Көптеген жылдар бойы ғалымдар адами капиталды қалыптастыру, жинақтау, дамыту және тиімді пайдалануға қызығушылық танытып келеді. Тіпті XVII-XIX ғасырлардан бастап көптеген беделді ғалымдар адамның жұмысқа қабілеттілігінің дамыған қабілеттерін негізгі капиталға енгізу мүмкіндігін зерттеді. Соңғы онжылдықтың даму тенденциялары осы мәселені экономикалық ғылым мен тәжірибе орталығына қойды. Өндірістік және қызмет көрсету салаларында технологиялық жаңарудың жылдам қарқынымен сипатталатын постиндустриалды экономика зияткерлік өнімдерді шығаруға қатысты мәселелерді бірінші орынға қойып отыр. Мұндай жағдайларда елдердің әлеуметтік-экономикалық дамуының негізгі

параметрлері адам ресурстарының сапасының көрсеткіштерімен сипатталады. Қазіргі таңда елдердің экономикалық даму деңгейі адами капиталдың жинақталуы мен даму арқылы анықталады, себебі ол экономикалық осудің жаңа сапасының көрсеткіші болып табылады. Бұл жағдай дамудың негізгі бағыты мен оның тиімділігін бағалудың критерийлік тәсілдерін айқындайды. Сондықтан адам дамуының деңгейін бағалаудың стандартталған тәсілдерін әзірлеу жөніндегі зерттеулер өте өзекті болып табылады.

Әдебиеттерге шолу

Адам дамуының тұжырымдамасы адамға бағытталған және адамның әл-ауқатын қамтамасыз етудің негізгі және жалғыз мақсаты болып табылады.

Адамның дамуының негізгі идеялары, басқа да көптеген заманауи идеялар сияқты, негізінен жаңа емес, тек ескі мұраға жаңа көзқарас немесе көзқарас болып табылады. Адам дамуының тұжырымдамасының бастауы адамзат тарихының, көптеген мәдениеттер мен діндердің ерте кезеңдерінде кездеседі.

Аристотельдің пайымдауынша «Ризашылық біз іздейтін жақсылық емес, ол басқа нәрсені табу үшін пайдалы» [1].

Экономикалық дамудағы адам рөлін алғашқы рет экономикалық теория классиктері қарастырған. А. Смит пен оның ізбасарлары адамды тек қайнар көзі ғана емес, сонымен бірге әлеуметтік байлықтың бір бөлігі деп қарастырды [2].

Адамды әлеуметтік өндірістің мақсаты деп тану басқа мектептердің өкілдерінің жазбаларында да кездеседі. Маржиналды трендтің жақтаушылары мысалы, маржиналды коммуналдық теорияның негізгі ережелерін тұжырымдай отырып тұтынушы мінез-құлық теориясына жақындады.

Экономикадағы неоклассикалық бағыттың негізін қалаушылардың бірі – А. Маршалл байлық жинауды адам дамуымен тікелей байланыстырды. Ол былай дейді: «Байлық өндірісі адамның өмірін қолдаудың, оның қажеттіліктерін қанағаттандырудың және өз күштерін физикалық, ақыл-ой және моральды дамытудың құралы ғана. Бірақ адамның өзі – бұл байлықты жасаудың негізгі құралы, ол байлықтың түпкі мақсаты болып табылады ...». [3]

1930-шы жылдары Дж.М.Кейнс адам қабілеттерін дамыту мен іске асыруды, сондай-ақ оның жеке таңдауын экономикалық өсім үшін ең маңызды шарттар ретінде кеңейтуді атап өтті [4].

Осылайша адамның дамуы көптеген бұрынғы тәсілдерді қамтиды. Бұл кең анықтама адам өмірінің күрделілігін – бүкіл әлемдегі адамдардың күнделікті өміріндегі көптеген мәселелерді және көптеген адамның өміріндегі мәдени, экономикалық, әлеуметтік және саяси айырмашылықтарды жақсартуға мүмкіндік береді.

1989 жылы «Даму мүмкіндіктерін кеңейту» атты мақаласы жарық көрген үнді экономисті, Нобель сыйлығының лауреаты Амартия Сэннің (Сэн А) теориялық ережесі адам дамуының қазіргі заманғы түсінігіне түбегейлі әсер етті. Ол даму үдерісін материалдық немесе экономикалық тұрғыда жақсарту емес, адамның «мүмкіндіктері», яғни ұзақ және салауатты өмір сүру мүмкіндігін, білімге қол жеткізуге, көп нәрсені істеуге және басқаларға дейін кеңейту процесі ретінде қарастырды. Бұл жағдайда аталмыш процесс адамның еркін таңдауын кеңейтуге байланысты [5].

Осылайша адам дамуының тұжырымдамасы ЖІӨ-нің өсуін экономикалық өсу индикаторы ретінде емес, адамның өзі таңдаған еркіндіктің кеңею мүмкіндігін дамыту мүмкіндігі ретінде дамыту мақсатын қойды.

Адам дамуы тұжырымдамасының басты стратегиялық құралы – 1990 жылы Пәкістан экономисті Махбуб әл-Хак (Mahbub ul-Haq) әзірлеген адам дамуы индексі болып табылады [6]. Сол кездегі түбегейлі деп саналатын зерттеудің бастапқы идеясы өте қарапайым: әлеуметтік даму ұзақ уақыт бойы қолданылып жүрген ұлттық табыстармен емес, сондай-ақ көптеген елдерде өлшенетін денсаулық пен білімдегі жетістіктермен бағалануы керек. Тікелей статистикалық мәнге ие осы параметрлер сериясы өмір сүру сапасына әсер етіп, оның күйін көрсетеді. Индекс сарапшылардың субъективті бағалауына негізделмеген, бірақ ресми дереккөздерден алынатын нақты сандарға негізделген, сондықтан ол салыстырмалы түрде объективті және тексеруге жатады деп саналады.

БҰҰ мен оның мамандандырылған құрылымдарына, оның ішінде БҰҰДБ-ға, сондай-ақ әдістемелік негіздерге сенімнің жоғары деңгейі АДИ-дің әлеуметтік дамуды сипаттайтын ең беделді жіктелерінің бірі болды. Адам дамуының заманауи теориясын дамытуға Т. Шульц [7], Г. Беккер [8], Э. Дэнисон, Р. Солоу, Дж. Кендрик, С. Кузнец, Р. Лукас және басқа экономистер мен әлеуметтанушылар үлес қосты. Адамзат дамуының мәселелері қазіргі заманғы ғалымдар – Л.И. Абалкин, А.И. Добрынин, С.А. Дятлов, С.А. Курганский, В.Н. Костюк. Адам дамуы мәселелерінің маңыздылығы және өзектілігі әртүрлі елдер ғалымдарының осы мәселені зерттеудегі көптеген тәсілдерінде көрініс табады. Жаһандану жағдайында түрлі әлем елдерінің адами әлеуетінің өзара әсер етуі және жақындасуының мәселелерін зерттеуге үлкен мән берілуде [9, 10, 11]. Әлем елдері және аймақтарында адами дамудың даму [12, 13, 14, 15] және адами ресурстарды басқару [16,17] мәселелеріне үлкен көңіл бөлінеді.

Адамзат дамуының теориясы мен тәжірибесін дамытуға қосқан үлес қосқан отандық ғалымдар арасында А.Қ. Қошанов [18], М.Қ. Мельдаханова [19], У.Б. Баймұратов,

Ю.К. Шоқаманов [20], Чуланова З.К. [21] және т.б. атап өтуге болады.

Әдіснама

Зерттеудің негізін елдердің әлеуметтік-экономикалық даму деңгейін Адам дамуының индексі (АДИ) негізінде анықтаудың әдіснамасы құрайды. Адам дамуының индексі – белгілі бір елдегі адам дамуы деңгейінің жиынтық көрсеткіші, сондықтан оны кейде «өмір сүру сапасы» немесе «өмір сүру деңгейі» сияқты ұғымдардың синонимі ретінде пайдаланады. АДИ азаматтардың денсаулық жағдайы, білім алуы мен нақты табысына қатысты елдің жетістіктерін өлшейді.

Адам әлеуеті – белгілі бір елдің сандық және сапалық сипаттамаларына байланысты адами ресурстардың бірқатар жиынтық сипаты болып табылады. Тиісінше жұмыста экономикалық-статистикалық зерттеу әдістері, салыстыру, құбылысты жалпыдан жалқыға танудың диалектикалық таным әдісі пайдаланылды.

Зерттеуде БҰҰДБ, Дүниежүзілік банк, Дүниежүзілік экономикалық форум, халықаралық рейтингтік агенттіктер, ҚР Ұлттық экономика министрлігінің Статистика комитетінің, аумақтық статистикалық органдар деректері; сараптамалық және рейтингтік бағалаудың жүйелендірілген нәтижелері пайдаланылды.

Орталық Азия елдерінің адам дамуын талдау кезінде келесі көрсеткіштер пайдаланылды:

– туылған кездегі орташа болжалды өмір сүру ұзақтығы көрсеткішімен өлшенетін денсаулық жағдайын сипаттайтын болжалды өмір сүру ұзақтығы;

– білім деңгейі: мектеп жасындағы балалардың орташа болжалды білім алу ұзақтығы мен ересектердің орташа білім алу ұзақтығы арқылы өлшенетін білімге қол жетімділік;

– жалпы ұлттық табыс: сатып алу қабілеттілігі паритеті (СКП) бойынша АҚШ долларымен халықтың жан басына шаққандағы жалпы ұлттық табыспен (ЖҰТ) өлшенетін лайықты өмір сүру деңгейі;

Бұл үш өлшемдер геометриялық ортасы 0-ден 1-ге дейінгі диапазондағы жиынтық көрсеткіштер болып табылатын 0-ден 1-ге дейінгі сандық мәндер түрінде стандартталған.

Осы көрсеткіштерді талдау негізінде аймақ елдерінің адам дамуының сипаттамасы келтірілген.

Бұл көрсеткіштерді таңдау кездейсоқ емес, себебі бәсекеге қабілетті адами әлеуетті дамытуды сапалы білім беру жүйесін қалыптастырудан, денсаулық сақтау жүйесін жақсартудан және лайықты табыстан бөлек қарастыруға болмайды. Аурушандық пен жарақаттанушылық көлемінің азаюы арқасында қоғамның еңбек ресурстары артады, ол өз алдында жұмыс күші санының көбеюіне және еңбек қызметінің ауқымының кеңеюіне, жұмысқа қабілеттілік пен еңбек өнімділігінің артуына, сәйкесінше өнімдер мен қызмет көрсетулерді жарыққа шығаруға мүмкіндіктердің артуына, білімнің жинақталуына және т.б. алып келеді [23].

Талқылаулар мен нәтижелер

Адам дамуы индексі және оның компоненттері

Жалпы елде адам капиталын инвестициялаудың экономикалық тиімділігін есептеу үшін елдегі әлеуметтік-экономикалық жағдайды сипаттайтын өмірлік көрсеткіштерді ескеру қажет. Бүгінде әлемнің адамзат дамуын бағалаудың әр түрлі әдістері мен өлшемдері бар, бірақ әлемдік қауымдастықтың қалыптасқан және қабылданған біреуі – халықаралық сарапшылардың аналитикалық зерттеулері, ұлттық және халықаралық ұйымдар мен мекемелер берген статистикалық деректерді пайдалана отырып, БҰҰ Даму Бағдарламасы жыл сайын әлемнің өңірлері үшін адам дамуы индексі (АДИ) есептейді 1990 жылы әзірленген АДИ адами ресурстардың жай-күйінің үш негізгі параметрін өлшеуге негізделген елдің дамуын сипаттайды: ұзақ өмір сүру және денсаулық, білімге қол жетімділік және лайықты өмір сүру деңгейі.

БҰҰДБ-ның 2010 жылға дейінгі алғашқы есептерінде индекс Адам дамуының индексі (АДИ) деп аталды Индекстің құрастырушылары ашық мойындаған кемшіліктері бар: атап айтқанда, ол пайдалардың бөліну асимметриясын жасырған ұлттық орталықтарға негізделген, сондықтан көптеген жағдайларда зерттелген елдердегі нақты жағдайды көрсете алмады. Америкалық экономист Брайан Капланның айтуынша, «шын мәнінде жан

басына шаққандағы шексіз ЖІӨ-нің өлмейтін елі оның тұрғындары сауатсыз болған және ешқашан мектепке бармайтын болса, 0,666 АДИ-ге тең (Тәжікстан мен Оңтүстік Африкадан төмен) [24].

Сондықтан кейін индексті есептеу әдісі, сондай-ақ оның атауы аздап өзгертілді. Бұған дейін АДИ-нің негізгі компоненттері – туған кезде өмір сүру ұзақтығы, ересек сауаттылық деңгейі, оқушылардың жалпы білім деңгейі, халықтың жан басына шаққандағы ЖІӨ, өмір сүру ұзақтығының төменгі шекараларын, білім беру субиндексі және АДИ қалыптастыратын ЖІӨ субиндексі болса, ал 2010 жылдан бастап АДИ-ні есептеудің негізгі компоненттері – өмір сүру ұзақтығы, оқытудың орташа ұзақтығы, білім берудің күтілетін ұзақтығы, жан басына шаққандағы ЖІӨ.

2010 жылы АДИ-ді өлшейтін индикаторлар кеңейтілді, ал индекстің өзі айтарлықтай түзетулер енгізді. Орташа статистикаға негізделген және ішкі теңсіздікті есепке алмай, құрамдас көрсеткіш болып табылатын пайдаланылған АДИ-ге қосымша ретінде үш жаңа көрсеткіш енгізілді: Адами даму индексі әлеуметтік-экономикалық теңсіздігі, Гендерлік теңсіздік индексі (GII) және Көп өлшемді кедейлік индексі (MPI).

БҰҰ Даму бағдарламасының адам дамуы туралы баяндамалары аймақтық, ұлттық және халықаралық деңгейде дайындалған. Қорытынды есеп баяндамада ұсынылған елдер мен аймақтардағы халықтың «өмір сүру деңгейінің» барлық негізгі көрсеткіштерін жинақтайды. Рейтинг адам құқықтары мен азаматтық еркіндіктер саласындағы, қоғамдық өмірге қатысу, әлеуметтік қамсыздандыру, халықтың аумақтық және әлеуметтік ұтқырлық дәрежесі, халықтың мәдени даму көрсеткіштері, ақпаратқа қолжетімділік, денсаулық сақтау, жұмыссыздық деңгейі, қылмыс жағдайы, қоршаған ортаны қорғау және т.б. сияқты көптеген факторларды ескереді.

Индексті есептеуде туындайтын ең үлкен қиындық – көптеген дамушы елдерде және өтпелі экономикасы бар кейбір елдерде қажетті әлеуметтік статистика болмаған кезде салыстырмалы көрсеткіштерді алу қажеттілігімен байланысты. Сонымен қатар ұлттық статистикалық ұйымдар ұсынған

деректердің бөлігі әрдайым сенімді емес, өйткені кейбір елдер өз елдеріндегі жағдайды әдейі айқындайды. Қазіргі уақытта Индекс 190 БҰҰ-ға мүше мемлекеттерді, сондай-ақ арнайы әкімшілік аумақтарды – Гонконг (Қытай) және Палестина аумақтарын (Израиль) қамтиды. Дегенмен сенімді статистиканың жоқтығынан рейтингтік кестеде аз мемлекеттер көрсетіледі. АДИ құрамдас бөліктеріне статистиканы ұсынбаған немесе жібере алмайтын елдер рейтингке қосылмаған, бірақ жеке қарастырылады. БҰҰ-ның адам дамуы туралы мәліметтері туралы есептер, әдетте, екі жыл өткен соң, ұлттық статистикалық қызметтердің деректерін жариялаудан кейін халықаралық салыстыруды қажет етеді.

АДИ тұрғысынан елдердің әлемдік рейтингінде «АДИ деңгейі өте жоғары», «жоғары АДИ деңгейі», «орташа АДИ деңгейі» және «төмен АДИ деңгейі» санаттары қолданылады. 2017 жылы «өте жоғары деңгейдегі АДИ» санатындағы көшбасшы бірнеше жыл қатарынан Норвегия болып табылды, оның көрсеткіші – 0,953. «Жоғары АДИ» елдердің рейтингінде көшбасшы болып Иран – 0,798 индексті, Филиппиннің «орташа АДИ деңгейімен» – 0,699 индексті. АДИ деңгейі төмен санатта – Соломон аралдары 0,546 индексті, 152 позицияны алады. 2018 жылғы елдер тізіміндегі соңғы орын – Нигер 0,354 индексте [25].

Қазақстан АДИ деңгейі жоғары елдер санатына енді. Түркіменстан, Қырғызстан, Өзбекстан және Тәжікстан АДИ орташа деңгейлі санатқа кіреді.

Адам дамуының мазмұны – бір жағынан, еңбек ресурстары ретінде, ал екінші жағынан, кадрлар даярлау, арнайы кәсіптік даярлау және жеке қабілеттер арқылы адам қабілеттерін сипаттайтын өте кең тұжырымдама

«Адам әлеуеті» деген ұғым кең мағынада жеке адамның, қоғамның, мемлекеттің белгілі бір міндеттерді шешуге және олардың мақсаттарына қол жеткізуге қабілетті адам ресурстарын пайдалану мүмкіндіктерінің жиынтығы ретінде тұжырымдалуы мүмкін. Бұл адамдарға ұзақ, салауатты және шығармашылық өмір сүруге мүмкіндік беретін қолайлы саяси, экономикалық, әлеуметтік және экологиялық орта құруды білдіреді. Тұжырымдама адамның дамуының екі аспектісін анықтайды: біріншісі – адам

қабілеттерін қалыптастыру, денсаулық пен білімді жақсарту, екіншісі – бұл қабілеттерді жұмысқа және демалысқа пайдалану.

Шындығында адам әлеуетін анықтау бірінші кезекте, экономика мен әлеуметтік мәселелерді шешуге байланысты. Адам ресурстарының мүмкіндіктерін іске асыруда бұл, әрине, бастапқы нүкте. Адами әлеуеттің бұл анықтамасы адам ресурстарының адам өмірінің тұрақты дамуы мен өмір сүрудің жоғары сапасына қол жеткізуде, нарықтың жоғары бәсекеге қабілеттілігін, кәсіпорындар мен әрбір адамның бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз ету арқылы қандай мүмкіндіктер болуы керек екенін көрсетеді. Экономикалық өсу соңғы мақсат емес, оны жүзеге асырудың құралы және шарты ретінде қарастырылмайды.

Орталық Азия елдеріндегі адам дамуының параметрлері

Орталық Азия елдері – Қазақстан, Қырғызстан, Тәжікстан, Өзбекстан және Түркіменстанда (2018) шамамен 70,8 миллион адам тұрады. Үлкен Еуразия құрлығының орталығында орналасқан аймақ елдері өздерінің геосаяси және экономикалық

маңызы, табиғи және адами ресурстары үшін халықаралық назарды аударады.

Қазақстан ең үлкен аумақ және ең төменгі халық тығыздығына ие, ол жалпы өңірлік ЖІӨ-нің шамамен – 51% құрайды, олардың көпшілігі елде мұнайдың үлкен қорлары есебінен алынады. Өзбекстанда ең үлкен халық саны – 29,78 миллион адам, ел тұрғындары облыстың жалпы халқының 45% құрайды. Қырғызстан мен Түркіменстан бірдей халық санына – 5,5 млн және 5,1 млн. Түрікменстан – ірі энергетикалық қорлары әсіресе, табиғи газ қорлары бар шөлді ел, ол аймақтық ЖІӨ-нің 16% құрайды. Қырғызстан – су ресурстары, гидро-энергетика және кейбір алтында қоспағанда, елеусіз табиғи ресурстары бар шағын таулы ел, бұл өңірлік ЖІӨ-нің 5%-ын құрайды. Тәжікстан негізінен Қырғызстанға ресурстары мен өлшемдері бойынша ұқсас [26].

Тұтастай алғанда, АДИ рейтингісі бойынша Орталық Азия елдері өсу үрдістерінің оң көрсеткіштеріне ие. 1995 жылмен салыстырғанда 2018 жылғы елдердің рейтингісіндегі айырмашылықтар түрлі жылдарда қолданылатын әртүрлі әдістермен түсіндіріледі (кесте 1).

Кесте 1 – Орталық Азия елдерінің АДИ-де алатын орны

Ел	Жылдар				
	1995	2001	2005	2010	2018
Қазақстан	93	76	73	66	58
Қырғызстан	109	102	116	109	125
Өзбекстан	104	101	113	102	105
Түрікменстан	103	87	109	87	108
Тәжікстан	118	113	122	112	127

Ескерту - [25] әдибиет көздерінен құрастырылған .

Адам дамуы туралы есепке сәйкес 2018 жылы Қазақстан 189 елдің ішінде 58 орынды иеленді (2016 жылы - 187-ден 69-ке); көрсеткіштердің келесі шамалары бойынша: өмір сүру ұзақтығы (70 жыл); білім берудің

болжалды ұзақтығы (15,1 жыл); орташа оқу ұзақтығы (11,8 жыл); жан басына шаққандағы ЖІӨ - \$ 22626 МЖӨ.

Кесте 2-де ел бойынша адам дамуы индексінің ұлғаюы көрсетілген.

Кесте 2 – 1995-2018 жылдары Орталық Азия елдеріндегі АДИ индексі

Ел	Жылдар				
	1995	2000	2005	2010	2018
Қазақстан	0,620	0,657	0,714	0,740	0,800
Қырғызстан	0,633	0,517	0,595	0,611	0,622
Өзбекстан	0,659	0,727	0,611	0,636	0,710
Түрікменстан	0,660	0,741	0,654	0,691	0,706
Тәжікстан	0,532	0,529	0,582	0,612	0,650

Ескерту - [25] әдебиет көзден құрастырылған.

Қазақстанда АДИ-нің мәні 2000 жылдан 2018 жылға қарай 21,7%-ға артты, яғни, жылдық өсім шамамен 1% құрайды. Барлық индикаторлар бойынша прогресс байқалады: туған кездегі өмір сүру ұзақтығы 4,5 жыл өсті; оқу жылының орташа саны 1,5 жылға дейін өсті, ГНИ 2 еседен астам өсті. Бұл көрсеткіштер Қазақстанға АДИ деңгейін 0,800 көрсеткішпен тұрақты деңгейде ұстап тұруға мүмкіндік берді.

Алайда 1990 жылдан 1995 жылға дейінгі кезеңде Қазақстанда АДИ динамикасында 30 мыңды құрайтын азаю байқалды. Нарықтық қатынастарға көшу Қазақстанның барлық салаларында түбегейлі өзгерістерге түрткі болды. Ақылы білім беру жүйесі табысы төмен топта білім алу мүмкіндігін шектеді. Елдің экономикалық жағдайының нашарлауы АДИ көрсеткіштеріне әсер еткен халықтың өмір сүру деңгейіне кері әсерін тигізді. Осылайша өтпелі кезеңде Қазақстандағы АДИ-нің нашарлауының негізгі факторы – жан басына шаққандағы ЖІӨ сияқты көрсеткіш болды, екінші фактор – халықты жалпы біліммен камту, ал үшінші – туудың күтілетін ұзақтығы болды. Республикада жан басына шаққандағы ЖІӨ-нің төмендеуі негізінен 6-24 жас аралығындағы халықты оқытуға әсер етті.

2000-2017 жж. Қазақстандағы адам дамуының көрсеткіштері бірте-бірте жақсарып, өмір сүру ұзақтығы 3 жылға артты, ЖІӨ жан басына шаққандағы ЖІӨ-нің 6,902 АҚШ долларына өсіп, сауаттылық деңгейі 0,2%-ға өсті және білім берудің жалпы көлемі 9%-ға артты.

Адам дамуы туралы есепке сәйкес Өзбекстан 2016 жылы 0,654 индексі бойынша 114 орынды иеленіп, 2010 жылмен салыстырғанда бұл рейтингте өз позициясын жақсартты. 2005-2010 жылдар кезеңін-

де Өзбекстанда туылған кездігі өмір сүру ұзақтығы бір жылға жуық артты. Өзбекстанда осы кезеңде халықтың жан басына шаққандағы жалпы ұлттық табыс (ЖҰӨ) 43%-ға өсті [27].

Қырғызстан Зимбабве және Эфиопия сияқты елдермен қатар адам дамуы индексінің төмен деңгейлі елдер қатарына кірді. Қырғызстандағы бес жылдық кезеңде адам дамуының көрсеткіштері бойынша елеулі өзгерістер болған жоқ, ал Қырғызстандағы рейтингте 2016 жылы 125 орынға ие болды. Қырғызстан соңғы 20 жылда экономикалық дамудың бірнеше сатысынан өтті. КСРО ыдырағаннан кейін, бұл ел дағдарыс жағдайында болды, өйткені экономикасы бүкіл одақтық экономикаға терең интеграцияланған өңдеуші өнеркәсіптердің жоғары үлесіне ие болды. Соңғы жылдары Қырғызстандағы экономикалық дағдарыс пен мемлекеттің саяси тұрақсыздығы түсіндіріліп, экономиканың нақты төмендеуі байқалды.

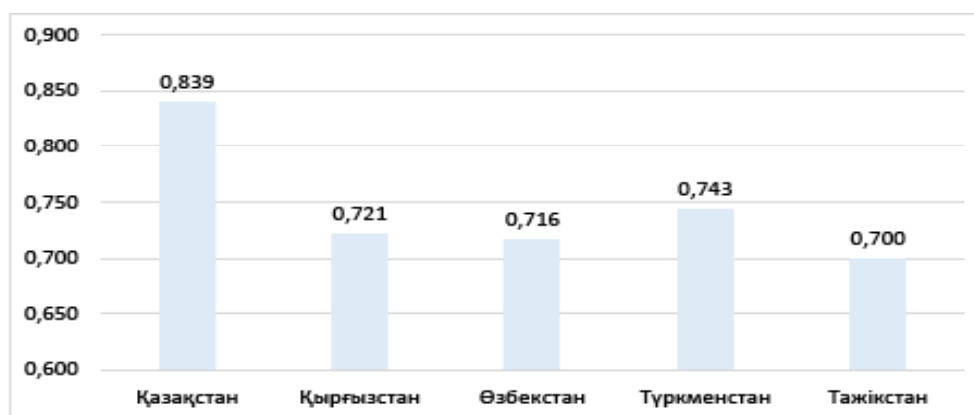
Түркіменстан адами әлеуетті дамыту индексі бойынша 2010 жылы 2007 жылмен салыстырғанда 22 позицияға көтерілді. 2016 жылы Түркіменстан АДИ елдерінің рейтингінде келесідей сипаттамалар бойынша 102 орынды иеленді: өмір сүру ұзақтығы – 65,2 жыл, күтілетін оқу ұзақтығы – 12,6 жыл, оқытуға жұмсалған жылдардың орташа саны – 9,9, профес-сор-оқытушылар құрамы – 7,782 АДИ индексі – 0,698. Соңғы 5 жылда Түркіменстанның адам дамуы индексі денсаулықты жақсарту және елдің табысы бойынша жақсарды. Бұл маңызды жетістік әлеуметтік-экономикалық салада бірқатар маңызды реформаларды жүзеге асыру арқылы мүмкін болды.

1990 жылдан 2016 жылға дейін Тәжікстандағы АДИ-нің мәні 0,615-ден 0,622-ге дейін біршама өсті, индекстің жыл сайынғы

өсімі шамамен 0,1% құрады. 1990 жылдан 2016 жылға дейін Тәжікстандағы өмір сүру ұзақтығы 5,4 жылға артты, ал оқуға жұмсалған орташа жылдардың саны 2,5 жылға, ал білім берудің күтілетін ұзақтығы 0,4 жылға артты. 1985 жылдан 2016 жылға дейінгі аралықта Тәжікстанның ГНИ 33 пайызға артып, 2016 жылы жан басына шаққанда 2119 долларға жетті [25].

Сонымен бірге барлық Орталық Азия елдерінде экономикалық даму деңгейінде күтілетіннен жоғары білім индексі тиеселі (сурет 1). Қырғызстан мен Тәжікстан сияқты табиғи ресурстарға ие емес елдер үшін адам

ресурстары ең маңызды активтердің бірі болып табылады. Алайда, білім беруді қаржыландыру және білім беру стандарттарының төмендеуі бұл артықшылықты үнемі төмендетеді. Бұдан басқа, 1990-1997 жылдар аралығында Ресей, Түркия, АҚШ және Еуропа елдеріне ғалымдардың, инженерлердің, дәрігерлердің және басқа да білікті мамандардың тұрақты көшіп-қонуы орын алды. Тәуелсіздік алған алғашқы төрт жылда Өзбекстан жыл сайын интеллектуалды элитаның 10% жоғалтты. Халықтың ағымы әсіресе, Ангрен, Алмалы, Чирчик және Ферғана қалаларында байқалды [25].



Сурет 1 - 2017 жылы Орталық Азиядағы білім беру индексі

Ескерту - [25] әдебиет көзінен құрастырылды

Бүгінгі таңда Орталық Азия елдері білім беру секторын реформалау процесін бастады, білім берудің ақылы түрлерінің үлесін едәуір арттырды және білім беру беделінің артуы байқалды. Білім беру деңгейлері мен экономикалық даму арасында корреляция бар.

Осылайша Түркіменстанда 2007 жылдан бастап білім беру жүйесін реформалау басталды. Түркіменстан үкіметі міндетті бастауыш білім беру ұзақтығын 9 жылдан 10 жылға дейін ұзартты, 2013 жылдан бастап білім беру ұзақтығы 12 жылға дейін өсті. 2017 жылы бастауыш білім беруді қамту 99% құрады, ал Орталық Азия елдерінде бұл көрсеткіш біртұтас Шығыс және Орталық Еуропа мен ТМД елдерімен бірге 92% құрады. Түркіменстанда оқу ұзақтығын

арттырудың мақсаты – елдің білім беру жүйесін халықаралық стандарттармен үйлестіру болып табылады. Түркіменстан Кеңестік 11-жылдық бастауыш және орта білім беру жүйесін реформалаған үш Балтық мемлекеті мен Грузиядан кейінгі посткеңестік елдердің бесіншісі болды. Мәселе өзгерістердің өте тез жүзеге асырылғанында [25].

Болжалды өмір сүру ұзақтығы индексі сияқты басқа АДИ көрсеткіштері бойынша Өзбекстан жоғары көрсеткіштерге ие. Орталық Азиядағы өмір сүру ұзақтығы 2018 жылы орта есеппен 72-73 жасты құрады. Түркіменстанда бұл көрсеткіш өте төмен және 2018 жылы 70,4, Тәжікстанда - 73,7, Қазақстанда - 72,4 жыл (кесте 3).

Кесте 3 – Орталық Азиядағы өмір ұзақтығы (жылдар)

Ел	1995 ж	2000 ж	2005 ж	2016 ж	2018
Қазақстан	67,5	64,6	65,9	69,0	70,0
Қырғызстан	67,9	67,8	65,6	68,0	71,1
Өзбекстан	67,5	69,0	66,8	68,6	71,4
Түрікменстан	64,9	66,2	62,6	65,2	68,0
Тәжікстан	62,3	63,6	65,4	67,8	71,2
Ескерту - [25] әдебиет көзінен құрастырылған .					

Сонымен бірге өмір сүру ұзақтығының ең төменгі деңгейі экономикалық, климаттық немесе экологиялық тұрғыдан алғанда ең қиын аудандарға тән. Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында Орталық Азиядағы денсаулықтың негізгі көрсеткіштері нашарлады. Кедейліктің өсуі, әлеуметтік қорғау жүйесінің төмендеуі, сондай-ақ жұқпалы және жұқпалы емес аурулар санының артуы өмір сүру ұзақтығын айтарлықтай қысқартты, бірақ олар 90-шы жылдардың соңынан бастап жақсартыла бастады. 1995 жылдан 2018 жылға дейінгі 13 жыл ішінде Өзбекстандағы өмір сүру ұзақтығының көрсеткіші 6,3 жылға өсті, Қырғызстандағы бұл көрсеткіш 3 жыл болды.

Қазақстан Республикасындағы халықтың орташа өмір сүру ұзақтығын талдай отырып, 1999 жылдан 2018 жылға дейінгі кезеңде республикада өмір сүру ұзақтығы 65,7 жастан 70,0 жасқа дейін өсті. Бұл дегеніміз, 19 жыл ішінде өмір сүру ұзақтығы 4,3 жылға артты [25].

Еліміздің өңірлерінде халықтың орташа өмір сүру ұзақтығы ерлер мен әйелдер арасында біркелкі болмағанын айта кету керек. Мәселен, 2018 жылға қарай Маңғыстау мен Оңтүстік Қазақстан облыстарында ерлер арасында жоғары көрсеткіштер байқалды, Қарағанды, Ақмола және Солтүстік Қазақстан облыстарында төмен тарифтер байқалды. Аймақ бойынша халықтың орташа өмір сүру ұзақтығының көрсеткіші әйелдер арасында біршама ерекшеленеді. Ең жоғары көрсеткіштер Маңғыстау, Батыс Қазақстан және Ақтөбе облыстарына тән, ең төмен Қарағанды, Ақмола және Солтүстік Қазақстан облыстары [28].

Өмір сүру ұзақтығының шамалы өсуі эмоционалдық стресс, алкогольді шамадан тыс тұтыну, темекі шегу және есірткі тұтыну сияқты мінез-құлық себептеріне байланысты

болуы мүмкін. Әйелдер үшін орташа өмір сүру ұзақтығы еркектерге қарағанда жоғары болса да, әйелдердің денсаулық жағдайы жақсы емес. Бұл перзентхана қызметтерінің төмендеуіне, созылмалы тағамдық кемшіліктер мен микроэлементтердің тапшылығына байланысты.

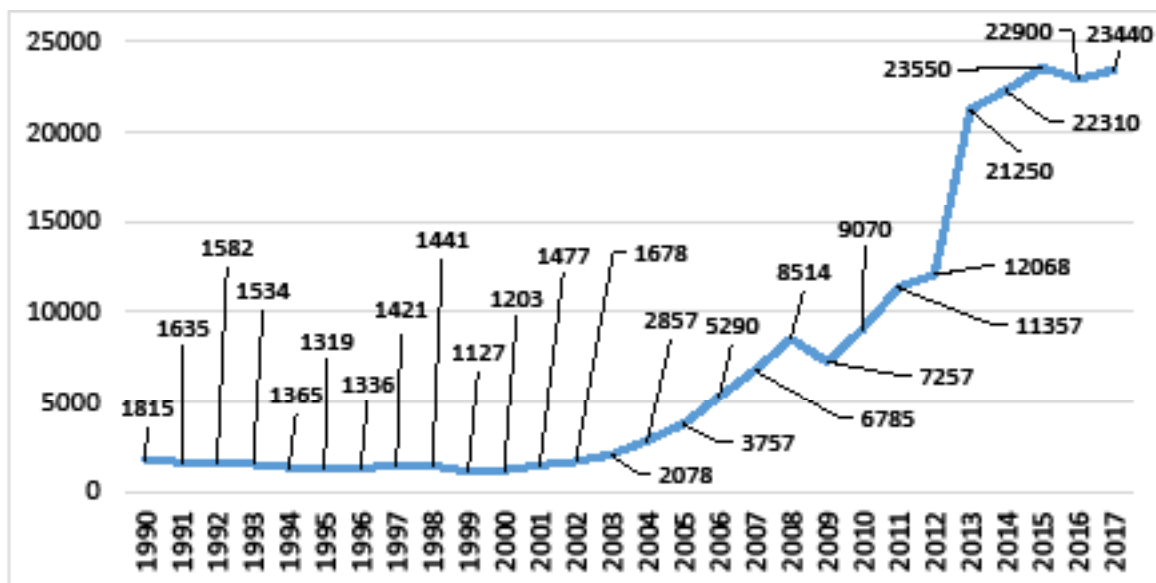
Жалпы алғанда, Орталық Азия республикаларында өлім-жітімнің көбеюі қан айналымы жүйесі, ас қорыту жүйесінің ауруларынан, жазатайым оқиғалардан, жаракаттардан және уланудан туындайды.

Елдің дамуын сипаттайтын маңызды көрсеткіштердің бірі – жан басына шаққандағы ЖІӨ.

Диаграммада (сурет 2) көрсетілгендей Қазақстанда жан басына шаққандағы ЖІӨ өсімі 1995 жылдан бастап 4,508 АҚШ долларын құраса, 2018 жылы 1990 жылмен салыстырғанда Қазақстандағы жан басына шаққандағы ЖІӨ бес есе артты.

Адам туралы ұлттық баяндамада елдегі адам дамуының деңгейі жергілікті өзін-өзі басқаруды дамытуға байланысты деп көрсетілген. Осы баяндамада адам әлеуетіне қауіп төндіретін жетекші факторлар өмір сүру ұзақтығы мен өлім-жітімнің қолайсыз мемлекеттік және жағымсыз үрдістері, өмір сүру ортасының әлеуметтік-экологиялық факторларының әсерінен физикалық және психикалық денсаулығының төмендеуі, балалар, отбасылар мен жастардың жағдайының нашарлауы болып табылады. Бұл болашақ ұрпақтың адам әлеуетінің маңызды құрамдас бөлігі.

Дегенмен АДИ индикаторы – адам дамуының деңгейін қамтитын индикатор емес, оның бірнеше кемшіліктері бар екенін атап өткен жөн. Мысалы, АДИ экологиялық, саяси және басқа да факторларды ескермейді.



Ескерту - [29] әдебиет көзінен құрастырылған

Сурет 2 - 1990-2017 жж. Қазақстанда жан басына шаққандағы ЖІӨ динамикасы, АҚШ доллары (МЖӘ)

Сонымен қатар Орталық Азия елдеріндегі экономикалық және адами даму үрдістеріне адамның қауіпсіздігін қамтамасыз ету, соның ішінде АДИ көрсеткіштерін есептеуге жасалған кез келген талдаулардағы ең маңызды проблемалардың бірі – статистикалық деректердің жеткіліксіздігі болып табылады. Экономика мен адам дамуы саласындағы көптеген статистикалық көрсеткіштер салыстыруға келмейді. Осылайша Орталық Азия елдерінде аймақтық ынтымақтастық, адам дамуының статистикалық мәліметтерін өзара қолдау және үйлестіру өте өзекті және маңызды ғылыми мәселе болып табылады.

Қорытынды

Адам ресурстарының көлемі мен сапасы кез келген елдің болашағын анықтайтын іргелі факторлар. Адам әлеуеті – инновацияның және экономикалық тиімділіктің басты драйвері.

Орталық Азия елдері адам дамуы деңгейі бойынша прогреске қол жеткізіп отыр, бірақ бұл прогресс бірқалыпты қарқынмен жүруде. Орташа алғанда, соңғы бес жылда Орталық Азиядағы АДИ жыл сайын кемінде 1%-ға артуда. Ең үлкен прогреске 2017 жылы

Қырғызстан мен Өзбекстан қол жеткізіп, 2012 жылмен салыстырғанда АДИ мәні 4 %-ға артты.

Адам дамуы деңгейі бойынша, Қазақстан Орталық Азия елдерінің ішінде бірінші орынды және әлемде 58-ші орынды иеленеді, бұл адам дамуының өте жоғары деңгейіне ие елдердің санатына жататын өңірдегі жалғыз ел. Сонымен бірге елдер 2016 жылға қарағанда рейтингтегі өз орнын жақсартпа алмады – Тәжікстан сол орында қалса, Қазақстан мен Өзбекстан өздерінің орындарын тек 2 пунктке жақсартты, ал Қырғызстан мен Түркменстан, керісінше, нашарлады.

Денсаулық сақтау және білім беру деңгейінің көрсеткіштері – туылған кездегі болжалды өмір сүру ұзақтығы және болжалды оқу жылының саны – Орталық Азия аймағындағы елдерде жоғары, дегенмен халықтың жан басына шаққандағы ЖҰТ-та (жалпы ұлттық табыс) өлшенетін өмір сүру деңгейі дамыған елдерден артта қалып отыр. Бұл, әсіресе, энергетикалық ресурстарды экспорттайтын елдерге (Қырғызстан, Тәжікстан және Өзбекстан) қатысты. Олардың табыс бойынша рейтингісі адам даму индексінің жалпы мәнінен әлдеқайда төмен – 189 ел ішінде Өзбекстан 124 орынды,

Тәжікстан және Қырғызстан тиісінше 152 және 154 орынды иеленеді.

Орталық Азия аймағының оң динамикасына қарамастан, елдер қазба отынына, энергия ресурстарын тиімсіз пайдалануына және ауаның ластану деңгейінің жоғары деңгейіне тәуелді болып отыр. Бұл әсерлер қолайсыз жағдайға тап болған адамдарға теріс әсер ету арқылы теңсіздікті күшейтеді, ал адам дамуындағы теңсіздік өз кезегінде, қоршаған ортаның бұзылуын күшейтеді.

Дегенмен өмір сүру сапасын кешенді зерттеуге арналған индикаторларды қосу өте маңызды. Адам дамуының деңгейі ел дамуының көрсеткіші болып табылады, онда деструктивті немесе шығармашылық факторлардың жинақталуын, олардың арасындағы тепе-теңдіктің тиімділігін көрсетеді. АДИ елдердің тұрақты даму тенденцияларын болжауға мүмкіндік береді, бірақ, әр жағдайда еліміздің дамуына сенімділікпен бағалауға мүмкіндік беретін әлеуметтік трансформацияның басқа көріністерін терең талдау қажет.

Қазақстандағы адам әлеуетінің құрамдас бөліктерінің дамуына жасалған әлеуметтік-экономикалық дамуда қол жеткізілген прогресске, халықтың әл-ауқатының артуына қарамастан, Қазақстанның әлеуметтік саласы өте осал болып келетінін көрсетеді.

Бүгінгі күні Қазақстан Республикасы үшін болашаққа серпіліс беру үшін бар адами әлеуетті пайдалану қажет. Бұл үшін Қазақстан Республикасының күшті интеллектуалдық және шығармашылық әлеуетін қалыптастыру мақсатында білімге елеулі инвестиция салу қажет. Қазіргі заманғы адам әлеуеті бойынша жинақталған зерттеу тәжірибелері айтарлықтай теориялық және тәжірибелік құндылықтарға, аса қажеттілікке және маңызға ие болып табылады. Сондықтан Қазақстанда осы тәжірибені тарихи және ұлттық дәстүрлерді ескере отырып пайдалану, әлеуметтік-экономикалық жаңғыртуды қамтамасыз етуге және инновациялық экономика қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. The Real Wealth of Nations: Pathways to Human Development. Human Development Report 2010. - New York: Palgrave Macmillan Houndmills, 2010. - 238 pp.
2. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов: пер. с англ. Антология экономической мысли. - М.: Эксмо, 2007. - 960 с.
3. Маршалл А. Основы экономической науки: пер. с англ. // Антология экономической мысли. - М.: Эксмо, 2007. — 832с.
4. Keynes J. M. Economic Possibilities for our Grandchildren. Essays in Persuasion. - N.Y.: W.W. Norton & Co, 1963. - P.358-373.
5. Sen, A.K. (1977). On weights and measures: informational constraints in social welfare analysis. // *Econometrica*. – 1977. – 45. – P.1539-1572.
6. Baru S. Mahbub ul Haq and Human Development: A Tribute. // *Economic and Political Weekly*. – 1998. - Vol. 33, No. 35. - P. 2275-2279.
7. Schultz T.W. Human Capital: Policy Issues and Research Opportunities. — New York: National Bureau of Economic Research, 1972. – 84 p.
8. Becker, G.S. Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis, with Special Reference to Education. (3rd Edition). - The University of Chicago Press, 1994. - 402 p.
9. Benson P.G., Scroggins W.A. Globalization and convergence–divergence of HRM across nations: New measures, explanatory theory, and non-standard predictions from bringing in economics // *Human Resource Management Review*. – 2016. - № 26. – P.338–351.
10. Lui S., Lau C., Ngo H. Global convergence, human resources best practices, and firm performance: A paradox. // *Management International Review*. - 2004. - №44, 67–86.
11. Iwamoto H., Takahashi M. A. Quantative approach to Human Capital Management // *Procedia - Social and Behavioral Sciences*. – 2015. - № 172. – P.112-119.
12. Gooderham P., Nordhaug O. One European model of HRM? Cranet empirical contributions // *Human Resource Management Review*. - 2011. - № 21(1). – P.27–36.
13. Brewster C. 2007. Comparative HRM: European view and perspectives // *International Journal of Human resources management*. – 2007. - №18 (5). – P.769-787.
14. Rowley C., Benson J. Convergence and divergence in Asian human resource management. // *California Management Review*. – 2002. - № 44 (2002). – P.90-109.

15. Чуланова З.К. Проблемы конкурентоспособности человеческого капитала Казахстана в условиях Таможенного союза // Евразийская экономическая интеграция. – 2011. – № 1. – С.43-54.
16. Almond P., Gonzalez-Menendez, M. Cross-national comparative human resource management and the ideational sphere: A critical review. // *International Journal of Human Resource Management*. - 2014. - №25. – P.2591–2607.
17. Ariss A., Sidani Y. Divergence, Convergence, or Crossvergence in International Human Resource Management. // *Human Resource Management*. – 2016. - Volume 26, Issue 4. – P.283-288.
18. Кошанов А.К. Индустриально-инновационная стратегия и экономический рост. – Алматы: Қазығұрт баспасы, 2012 г. – 384 с.
19. Мельдаханова М.К. Человеческий капитал и устойчивое развитие Казахстана: теория, приоритеты и механизм реализации. – Алматы: ИЭ КН МОН РК, 2011. – 341 с.
20. Шокаманов Ю.К. Человеческое развитие в Казахстане: методология измерения и анализ. - Алматы: Агентство РК по статистике, 2003. - 371 с.
21. Чуланова З.К., Усенова А.С. Методические подходы к определению стоимости человеческого капитала // *Экономика: Стратегия и практика*. – 2014. - № 1. – С.49-55.
22. Human Development Report 2018. Planning the Opportunities for a Youthful Population. - United Nations Development Programme (UNDP). - 160 pp.
23. Чуланова З.К. Человек в системе факторов, определяющих конкурентоспособность страны, в условиях формирования новой экономики // *Казахстан-2050 в условиях десяти глобальных вызовов века / Институт экономики КН МОН РК, East West association for Advanced Studies and Higher Education GmbH, 2015. – С.301-314.*
24. Caplan B. The Myth of the Rational Voter: Why Democracies Choose Bad Policies. - Princeton University Press, 2007. - 296 p.
25. Human Development Indices and Indicators 2018. Briefing note for countries on the 2018. Statistical Update. [Электрондық ресурс] URL : http://hdr.undp.org/sites/default/files/2018_human_development_statistical_update.pdf (өтініш берген күні: 5.11.2018)
26. Салиев А.С., Янчук С.Л. Размещение производительных сил и поляризованное развитие экономики Республики Узбекистан. – Ташкент, 2005. – 256 с.
27. Бабуринов В.Л. және басқалар. Двадцать лет разделенного единства: экспедиционные записки. – Смоленск: Ойкумена, 2016. - 384 с.
28. Nyussupova G., Rodionova I. Demographic situation and the level of human development of the Republic of Kazakhstan: region aspects. // *Bulletin of Geography. Socio-economic Series*. - 2011. - №16. - С.75-87.
29. Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрлігі Статистика комитеті. [Электрондық ресурс] URL: http://stat.gov.kz/faces/homePage/homeDinamika.pokazateli?_afzLoop=1079862782299677#%40%3F (өтініш берген күні: 5.11.2018)

References

1. UNDP (2010). Human Development Report. The Real Wealth of Nations: Pathways to Human Development. New York: Palgrave Macmillan Houndmills, 2010. - 238 pp.
2. Smith, A. (2007). Research on the nature and causes of the wealth of nations. Anthology of economic thought, M.: Eksmo, 960.
3. Marshall A. (2007). Fundamentals of economic science. Anthology of economic thought, M.: Eksmo, 832.
4. Keynes J. M. (1963). Economic Possibilities for our Grandchildren. Essays in Persuasion. N.Y.: W. W. Norton & Co, 373.
5. Sen, A.K. (1977). On weights and measures: informational constraints in social welfare analysis. *Econometrica*, 45, 1539-1572.
6. Baru S. (1998). Mahbub ul Haq and Human Development: A Tribute. *Economic and Political Weekly*, 35, 2275-2279.
7. Schultz T.W. (1972). Human Capital: Policy Issues and Research Opportunities. New York: National Bureau of Economic Research, 84.
8. Becker G.S. (1994). Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis, with Special Reference to Education. (3rd Edition). The University of Chicago Press, 402.
9. Benson P.G., Scroggins W.A. (2016). Globalization and convergence–divergence of HRM across nations: New measures, explanatory theory, and non-standard predictions from bringing in economics. *Human Resource Management Review*, 26, 338–351.
10. Lui S., Lau C., Ngo H. (2004). Global convergence, human resources best practices, and firm performance: A paradox. *Management International Review*, 44, 67–86.
11. Iwamoto H., Takahashi M. A. (2015). Quantative approach to Human Capital Management. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 172 (2015), 112-119. doi: 10.1016/j.sbspro.2015.01.343
12. Gooderham P., Nordhaug O. (2011). One European model of HRM? Cranet empirical contributions. *Human Resource Management Review*, 21(1), 27–36. doi: 10.1016/j.hrmr.2010.09.009

13. Brewster C. (2007). Comparative HRM: European view and perspectives/ International Journal of Human resources management, 18(5), 769-787. doi.org/10.1080/09585190701248182
14. Rowley C., Benson J. (2002). Convergence and divergence in Asian human resource management. California Management Review, 44, 90-109.
15. Chulanova Z.K. (2011). Problems of the Kazakhstan' human capital competitiveness in the conditions of the Customs Union formation. Eurasian Economic Integration, 1, 43-54.
16. Almond P., Gonzalez-Menendez M. (2014). Cross-national comparative human resource management and the ideational sphere: A critical review. International Journal of Human Resource Management, 25, 2591-2607. <https://doi.org/10.1080/09585192.2012.667430>
17. Ariss A., Sidani Y. (2016). Divergence, Convergence, or Crossvergence in International Human Resource Management. Human Resource Management, 4, 14-16. doi.org/10.1016/j.hrmr.2016.04.001
18. Koshanov A.K. (2012). Industrial innovation strategy and economic growth. Almaty: Kazart Baspasy, 384.
19. Meldahanova M.K. (2011). Human capital and sustainable development of Kazakhstan: theory, priorities and implementation mechanism. Almaty: Institute of Economics, 341.
20. Shokamanov, Yu.K. (2003). Human development in Kazakhstan: measurement methodology and analysis. Almaty: Agency of Statistics of Kazakhstan, 371.
21. Chulanova Z.K., Usenova A.S. (2014). Methodical approaches to human capital value determination. Economics: Strategy and Practice, 1, 49-55.
22. UNDP (2018). Human Development Report. Planning the Opportunities for a Youthful Population. United Nations Development Programme (UNDP), 160.
23. Chulanova Z.K. (2015). The human being in the system of factors determining the competitiveness of the country, in the conditions of the formation of a new economy. Kazakhstan-2050 in the face of ten global challenges of the century. - Institute of Economics, East West association for Advanced Studies and Higher Education GmbH, 301-314.
24. Caplan B. (2007). The Myth of the Rational Voter: Why Democracies Choose Bad Policies. Princeton University Press, 296.
25. UNDP (2018). Human Development Indices and Indicators. Briefing note for countries on the 2018. Statistical Update. [Electronic source] URL : http://hdr.undp.org/sites/default/files/2018_human_development_statistical_update.pdf (Date of access: 5.11.2018)
26. Saliev, AS, Yanchuk, S.L. (2005). Placement of productive forces and polarized development of the economy of the Republic of Uzbekistan. Tashkent, 256.
27. Baburin V.L. et al. (2016). Twenty Years of Divided Unity: Expedition Notes. Smolensk, Oykumena, 384.
28. Nyussupova G., Rodionova I. (2011). Demographic situation and the level of human development of the Republic of Kazakhstan: region aspects. Bulletin of Geography. Socio-economic Series, 16, 75-87.
29. Committee for Statistics of the Ministry of National Economy of the Republic of Kazakhstan. [Electronic source] URL : http://stat.gov.kz/faces/homePage/homeDinamika.pokazateli?_afzLoop=1079862782299677#%40%3F (Date of access: 5.11.2018)